

ЕТАПИ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА : НОМІНАЦІЯ І НАРОДНІ ВІРУВАННЯ

У статті з'ясовано особливості номінації етапів традиційного сільського будівництва у східноpodільських говірках південно-західного наріччя та описано через призму слова обряди і повір'я, пов'язані із початком та завершенням будівництва сільського житла.

Ключові слова: традиційне будівництво, номінація, лексико-семантична група, будівельна лексика, східноpodільські говірки.

Будівельна лексика є дуже давньою та неоднорідною за своїм складом та походженням. Вона формувалася упродовж багатьох століть і відображає тривалу еволюцію житла від примітивного до раціонального та найкраще естетично оформленого. До її складу входить номенклатура будівельних матеріалів, інструментів і знарядь, житлових і господарських приміщень та їх елементів, процесів будівництва, фахівців з будівельної справи тощо. Значна частина будівельної лексики під впливом літературної норми зазнає змін, частина її виходить з ужитку і тим самим безслідно зникає [4, 67]. У вивченні будівельної лексики різних ареалів української мови маємо напрацювання К. Глуховцевої, О. Євтушка, Л. Дорошенко, Р. Сердеги, І. Лучиць-Федорець, Н. Кореня та М. Шушкевича, М. Никончука, Л. Тищенко, В. Пілецького та інших. Лексику традиційного будівництва на Поділлі значною мірою фіксують етнографічні та історичні праці. Важливим джерелом слугує монографія Т. Косміної «Сільське житло Поділля: кінець ХІХ – ХХ століття. Історико-етнографічне дослідження» [2], де докладно описано етапи будівництва житла, техніку зведення, конструктивні типи стін, стелі, даху, художнє оформлення, зміни тенденцій у будівництві житла, що відповідно зумовлює зникнення окремих найменувань і появу нових.

Східноpodільські говірки, які стали об'єктом нашого дослідження, займають територію, що на півночі обмежуються ізоглосою по лінії: від верхів'я р. Рось північніше м. Ставища до верхів'я р. Гнилий Тікич; від р. Гнилий Тікич по р. Синюха до р. Південний Буг у напрямку на Ананів – Балту Одеської обл. – Чечельник Вінницької обл. зі сходу і півдня, від Чечельника Вінницької обл. до верхів'я р. Рось на заході [3]. Мета статті – з'ясувати особливості номінації етапів початку й завершення будівництва хати, вивчити народні обряди та вірування, пов'язані з будівництвом житла, оскільки «лексика, розглянута в контексті народних звичаїв, обрядів, повір'їв, пов'язаних із сільським будівництвом, має неперехідне значення для реконструкції стану і шляхів еволюції будівельної культури» [1, 325].

Будівництво житла для подолян було однією з найважливіших подій. З новим житлом планувалось і нове життя. Саме це сприяло виникненню своєрідних звичаїв, вірувань і обрядів. Етнографи зауважують, що «колись суворо канонізований та регламентований комплекс обрядовості, пов'язаної з житлом, сьогодні існує лише у вигляді розрізнених елементів і побутує серед невеликої частини сільського населення» [5, 26].

Більшість обрядів, пов'язаних із будівництвом, на Східному Поділлі, редукувалися. Найбільш стійкими виявилися обряди і повір'я, пов'язані із початком і завершенням будівництва житла.

Будівництво нового житла розпочиналося із вибору місця. Існували перестороги у виборі місця: люди не будували житла на місці кладовища, церкви, на перехресті вулиць, на згарипцях, сміттєзвалищах, на мокрих місцях: *там де була церква німожна / хата згорит' в'ід удару блискайки / бог накаже / поб'є* (Черп.). Щоб перевірити, чи придатне місце для будівництва житла, на Східному Поділлі вдавалися до різних ритуальних дійств: *заб'ивали чотири колики по вузлах хати / і ї колики насипали по жмені житла і залишали його нан'іч / йакшо рано не'ре'вірили і жито стоїт' на м'іс'ці / ні рос:ун'ане / то значит' на' тому м'іс'ці можна ст'ройіти / йакшо рос:ун'ане / то треба було с:унути хату і пробувати зноў / робили чолов'іки / ставили ст'ілець / на'ного воду / йакшо вода не' змінилася за н'іч / то це хароша прик'мета* (Дуб.); *вибирали / брали кусок зем'лі / обм'ір'али і тод'і / забили колики / пок'лали хрестика і насипали житла на їс'іх вузлах / йакшо придут' рано / і жите'чко розгарбане на йак'ому вузлу / то тут хати ст'ройіти не' можна / не'ре'сувайут' ї друге м'есто* (Ул.); *п'іт шос' ме'талеве поставити воўну / йакшо на ранок воўна су'ха / то м'ісце су'хен'ке / йакшо мокра / то хата буде мокра* (Дуб.). Інколи на це не зважали, а згадували уже потім, як трапилось якесь лихо: *случилас' / допус'цім / б'іда / то це х'іба з'ї'язували з' тим / шо це хату не' там будували / бувало тод'і догадувалис' / допус'цім / йакшо шос' ї с'і'м'ї не' ладиц'а / бол'їют' / то тод'і їже догадувалис' / шо це чи м'ісце не' та'ке вибрали / чи хату не' тод'і почали будувати // кан'ешно / бувало і зараз бу'ває / не' т'їл'ки тод'і* (Коч.); *а шо не' було / йак ї ад'інац'ат'їй*

школ'і д'іти мерли / то на стад'іон'і ворота фут'бол'н'і ўпали / дитину придавило / то дорогу не^уре^уходило / то ў учите^л'ки дитина ўмерла н'і с того / н'і с'ого / то тод'і нагадали / шо построїли нову школу на цвинтар'і (Ум).

Будівництво житла в усіх досліджуваних говірках розпочинали навесні: буду^вати хату мона було ўже ве^сноюу п'ісл'а Благо^в'ішче^н:а п'ісл'а Паски / бо Господ' поблагослов'іу земл'у (Росош.); л'ітом або ве^сноюу / коли не^у було с'ват (Тауж.). Найбільш несприятливим для будівництва вважається високосний рік, який інформатори називають нещасливий (Лук.), т'ажкий (Росош.), нихороший (Од.), шк'ідливий (Ул.), пустий (Тауж.): т'іл'ки не^у у високосній / бо це т'ажкий год / високосній / йак кажут' / і ўрожайу не^умає / у високосному / і л'уди почи^нають пом'рати дуже / в'ін дуже не^веселиї (Ват.); бо буде височ'іти / височ'іти і не^у височит' (Тар.). Важливою для початку будівництва хати є фаза місяця: ўсе треба почи^нати на молодик^у, п'ітпоўн'а, поўний м'іс'яц' / коли м'іс'яц' росте / щоб ўсе прибаўл'алос'а у так'іі хат'і (Од.), йак м'іс'яц' поўний / то у хаз'айіна поўно у двор'і буде (Черп.). Ймовірно, ці прикмети асоціативного походження: зростання, збільшення місяця, його повнота мали аналогічним чином відобразитися на достатках, заможності, здоров'ї мешканців новозведеної хати.

Найкращими для початку будівельних робіт вважались вівторок, бо це початок тижн'а і чоловічий ден' (Трид.), та четвер, тому що це сир'ідина тижн'а і виг'ідний ден' (Гайв.). В окремих н.п. мовці відзначали сприятливими в'іўторок / середа / кр'ім поне^д'ілка / суботи / бо не^у можна / бо то короткий ден' / а то т'ажкий ден' (Кібл.) та жіночі дні – п'іятниц'а або сер^е'еда / ж'іночі дн'і / шоб були так'і хароші / шоб не^у були ўражі дн'і (Апол.). Важким днем для всякої роботи був понеділок, хоча окремі діалектоносії вважають, що у поне^д'ілок св'іт наставаў і ў поне^д'ілок почи^нати будову (Тар.), у пони^д'ілок л'ехко стр'ойіц'а хата (Довж.).

Магічною силою подоляни наділяли жито, зерно, копійки, пташине пір'я і використовували їх в обрядах: клали грош'і / ў куток з йакой сторони с'ходило сонце / хаз'айін / казаў шоб грош'і веліс'а / шоб пом'іг господ' хату построїти / шоб построїтис'а йакнай'лекше і йакнай'видше (Росош.), хаз'айка або хаз'айін прямоўл'а / шоб господ' йіх охра^н'аў / помагаў йім / шоб жилос'а харашо / шоб ни нап'адали зл'і л'уди (Апол.), йак хату застр'ойіуть кладут' на угли грош'і / жито / шоб добре було жити / багатими бути (Лукаш.), п'іра / грош'і / шоб п'ітиц'а водилас'а ў гоб'іс'т'і / шоб л'уди ни б'ідн'і ў хат'і були / клалос'а у правій куток / там де буде покут'а (Од.), клали на п'іўден:ому с'ход'і коп'ійку д'а добробуту (Пол.), клали у куток до с'ходу сонц'а хаз'а йі (Тар.), коп'ійки треба ложити / шоб за^добрити домового / йакіі наче йаўл'аўс'а хаз'а йііном цейі хати / шоб л'уд'ам л'уче жилос'а / шоб не^у л'акало йіх н'ічого (Каз.).

Визначальна роль у проведенні обрядів, пов'язаних із початком будівництва хати, відводилась господареві: ставіў чоловік / боже помози казаў (Вел.Сев.), жито / зерно / грош'і клаў чоловік (Тауж.).

На позначення початку процесу будівництва хати у досліджуваних говірках зафіксовано вільні словосполучення закладати підмурок, закладан'а підмурку та однослівні номени закладини, заклад^тка, похідні від питомого *класти (ЕСУМ, II, 455): закладини / випили по чарц'і гор'ілки / хаз'айі / де начи^нали буд'іўництво / старалис'а харашо пригос^тити стр'ойіт'іл'іў / шоб гарно прац'ували і робили ўсе добре (Од.). На закладини родина збиралас'а і т'і / хто буду^вати маў / і л'уди / кого там просили / шоб т'і слупи ростаўл'али / за^копували / хто ш там ше м'іг збиратис'а / йакшо давали л'уд'ам йісти / то це буў і об'ід / в'ін робіўс'а надвор'і коло майбутн'ойі хати (Терн.).

В антонімічні відносини з лексемами закладини, заклад^тка вступає лексема обжинки на позначення завершення будівництва хати: це ўже обжинки / прих^о'ат / стаўл'ат букети с квіток / стаўл'ат на вугли хати / а тод'і ўже / йак кончат мурувати / стаўл'ат там тоже (Черп.). Лексема є вторинною номінацією, оскільки літературній мові та діалектам вона відома зі значенням «закінчення, останній день жнив і свято з цієї нагоди» (СУМ, V, 496). Визначальною у формуванні семантики лексеми, очевидно, є сема закінчення.

Стійким у східноpodільських говірках виявився обряд «квітки», що символізує завершення будівництва хати, суть якого полягає у тому, що по завершенні будівельних робіт на гребені даху у населених пунктах Східного Поділля ставили букет, уквітчану гілочку або деревце, хрест. У більшості обстежених східноpodільських говірок квітку викидали на хату лише по завершенню основних будівельних робіт: йак вигнали верх тод'і і хрестик на хат'і приб'ивали / і к'в'іти ставили (Вишн.); ставили жито / колоски / к'інец' буд'іўництву / к'інец' / шо вони ўже построїли / могрич ўже / класти об'ід а / коли зробили верх / то поставили зверху / і так воно там і стоїло / і хрестик (Кібл.). У декількох говірках відзначено вшанування квітами різних етапів будівництва хати: прих^о'ат стаўл'ат букети с квіток стаўл'ат на вугли хати / а тод'і ўже / йак кончат мурувати / стаўл'ат там тоже (КГ); колоски і к'в'іти ставили і на початку / йак завершували (Трид.).

Мовці вже не можуть чітко вмотивувати необхідність такого обряду: *так маст'іра робл'ат* – і сам обряд нівелюється як магічне дійство: *значе^н.а було / шо це ўже к'інец' буд'іўництва / т'ре було розраховуватис' з' майст'ерами / с'ідати ўже могорич' пити* (Черп.).

Для номінації обряду завершення будівництва у східноpodільських говірках зафіксовано такі дієслівні словосполучення: *к'ласти к'в'ітку, викинути к'в'ітку, викидати к'в'ітку: з'водат хату і викидают к'в'ітку / значит' викинули верха / потом ц'у к'в'ітку к'идають на гору* (Тар.). Звичайно, букет із квітів не викидали, а ставили у банку чи вазу або просто прив'язували до крокви: *зробл'аний букет с'тайл'ат' ў с'лойік на хат'і / шо хата кончина / по зак'інчин'у ўс'ого* (Кот.). Респонденти вказували, що ставив букет з колосків чоловік, тому, що чоловік асоціюється з добром: *чолов'ік лекшиї на руку* (Риж.).

Номінація атрибутів, що символізують завершення основних будівельних робіт, у східноpodільських говірках репрезентована загальнонародними лексемами *букет, букети, в'іник, в'інича, в'інок, к'в'ітка, г'іл'це*, двослівною номінацією *зробл'аний букет*, у семантичній структурі яких спільною є сема «квітка, рослина»: *квітка* – частина рослини, що виростає на кінці стебла або гілки (СУМ, 4, 134); *букет* – пучок зрізаних або зірваних і складених до купи квітів (СУМ, I, 277); *вінок* – квіти, листя, гілки, сплетені в коло, яким звичайно прикрашають голову (СУМ, I, 703); *гільце* – обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягодами, колосками і т.ін. (СУМ, II, 67); *віник* – зв'язаний жмуток віниччя, лозин, призначений для підмітання (СУМ, I, 702); *віниччя* – однорічна трав'яна рослина з високим пишним стеблом і дрібним листям, що використовується переважно для виготовлення віників (СУМ, I, 702). У народі *квітка* – символ краси і вроди, вона символізує зцілення, святість, незайманість, досконалість. Таке значення *квітка* має і в будівельному обряді. Господарі і ті, хто зводив будинок, почували себе щасливими від того, що Господь допоміг їм збудувати нову, гарну оселю. Використання кожного атрибута, що символізує завершення будівництва, має своє смислове навантаження: *жито / це жит'а, благополуч'а, шоб'їхн'е жит'а було шчасливим* (Черп.); *йак же без в'іника / це хаз'айін ў хат'і і ў хаз'айств'і* (Трид.), *в'іник с'тайл'ат' ў хат'і і на хат'і / шоб в'ідган'аў нічисту силу* (Родн.). Сему 'гарна чиста хата' у східноpodільських говірках реалізує порівняння *йак у в'інку*, що свідчить про закономірність використання вінка із квітів, колосків на завершальному етапі будівництва.

Переселенню в нову хату надавалося великого значення. Для цього господарі вибирали сприятливі дні тижня, фази місяця, виконували певні оберегові дійства. На всій досліджуваній території відзначено, що найсприятливішим для переходу був *четвер до сходу сонця на молодіку* (Ум).

Обов'язковою умовою обряду переходу до новозбудованого житла було, щоб у хаті переночував кіт: *йакшо ўранц'і к'іт спок'ійно виходит' / мурилка / то буде дуже гарне жит'а ў ц'і хат'і / а йакшо зл'аканій і не самовито вил'ітайе / то на хароше жит'а не над'ійс'а* (Ум.). Перший до господи заходив хазяїн із хлібом і сіллю на рушникові та іконами, хату освячували свяченою водою, виголошували прохання до вищих сил про гарне життя у новобудові: *осв'ачували св'атойу водою / промоўл'али / господи помози ў ц'і хат'і жити / ўсе мати і в'іка дожити* (Тар.), або *господи допоможи / даї бог / шоб було ўс'о благополучно / добрий ден' хаз'айіну / давай будем разом жити / горе і рад'іс'т' пополам д'ілити* (Дуб.), *заход'ат у хату осв'ачуїт св'аченої водою / промоўл'аїт на шчас'ц'а / на здоройа / доўг'ійі л'іта* (Ват.).

У східноpodільських говірках зафіксовано на позначення цього обряду лексеми, мотивовані дієсловами *входити, переходити, селитися*: *ўходини, новос'ел'іє, не^рех'ішчини* та фонетичні варіанти *не^рех'ічини, не^рехотчини, не^рихочини*: *не^рех'ітчини / коли не^реход'ат у нову хату / хаз'айі не^реход'ат у нову хату / це новос'ел'а* (КГ).

Обряди, повір'я, номінація східноpodільського традиційного будівництва відображають духовну культуру подолян, засвідчують редукцію і трансформацію культурних традицій і відкривають перспективи до вивчення номінаційних процесів у східноpodільських говірках.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Л. Східнополіське традиційне будівництво у світлі номінації й народних вірувань / Любов Дорошенко // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 1997. – С. 325–343.
2. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX – XX століття. Історико-етнографічне дослідження / Т. В. Косміна. – К. : Наукова думка, 1980. – 190 с.
3. Тищенко Т. М. Ареальна стратифікація східноpodільських говірок / Т. М. Тищенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. ред. М. Я. плющ. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Випуск 3, книга 2. – С. 31–38.

4. Тодер Д. Будівельна лексика українських говорів Закарпаття як предмет наукового дослідження / Дмитро Тодер // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць / гол. редкол.: В. В. Барчан . – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 1999. – Вип.17 : . – 2012 . – С. 63 – 67.
5. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т. В. Косміна та інш. – К.: Либідь, 1993. – С. 142 – 143.

Джерела

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

Список скорочень назв обстежених населених пунктів

Апол. – Аполянка, Пол. – Полянецьке, Риж. – Рижавка, Родн. – Родниківка,
Черп. – Черповоди, Коч. – Кочержинці Уманського, КГ – Кузьмина Гребля, ВС – Велика Севастянівка Христинівського, Ват. – Ватутіне Звенигородського, Вишн. – Вишнопіль Тальнівського, Од. – Одай Жашківського, Лук. – Луківка Катеринопільського, Доб. – Добра Маньківського, Ум. – м.Умань Черкаської обл., Гайв. – Гайворон, Каз. – Казавчин, Тауж. – Таужне Гайворонського, Ул. – Ульяновка, Трид. – Тридуби Ульяновського Кіровоградської обл., Дуб. – Дубиново Савранського Одеської обл., Кібл. – Кіблич Гайсинського, Кот. – Котюжинці Калинівського, Лукаш. – Лукашівка Тростянецького, Росош. – Росоша Теплицького, Тар. – Тартак Чечельницького, Терн. – Тернівка Бершадського районів Вінницької обл.

Summary. The article clears up the nomination special features of the stages of traditional rural building in the Eastern Podillya dialects of southwestern dialects and describes the rituals and beliefs associated with the start and completion of construction of rural housing through the prism of words.

Key words: traditional construction, nomination, lexical-semantic group, building vocabulary, dialects of Eastern Podillya.

УДК 81'373.7:801.676

А.С. Попович

ЕКСПРЕСИВНО-СТИЛІСТИЧНА ФРАЗЕОЛОГІЯ У МОВОТВОРЧОСТІ ВІТАЛІЯ НЕЧИТАЙЛА

У статті проаналізовані експресивно-стилістичні фразеологізми (нейтральні, книжні, розмовні) у мовотворчості Віталія Нечитайла. Увага акцентується на розмовних фразеологічних одиницях.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, експресивно-стилістичні фразеологізми, нейтральні, книжні, розмовні фразеологічні одиниці.

З-поміж дослідників немає одностайності в поглядах на експресивно-стилістичну класифікацію фразеологізмів. Одні лінгвісти поділяють фразеологізми, як і лексичні одиниці, на три групи: міжстильові, розмовні та книжні (І. Федоров, О. Пономарів, М. Алексеєнко, А. Грищенко та ін.). М. Шанський також виокремлює ці три групи фразеологічних одиниць (ФО), але додає фразеологічні архаїзми та історизми [10, 147].

І. Лепешев, зважаючи на те, що міжстильових фразеологізмів у мові обмежена кількість, пропонує поділяти ФО на дві групи: фразеологізми, які закріплені за певними стилями, і фразеологізми, які не закріплені за певними стилями [2, 15]. О. Молотков виокремлює просторічні та грубувато-просторічні фразеологізми, але не розрізняє стилістично-нейтральної та розмовної фразеології [4, 223].

За походженням і традицією використання М. Кожина виділяє книжні та розмовні ФО, а за сферою використання – фразеологію функціонально-забарвлену (ФО наукового, офіційно-ділового та публіцистичного стилів). Окрему групу становлять поетичні ФО. В експресивно-емоційному аспекті виокремлено фразеологізми високі, піднесені; несхвальні; іронічні; жартівливі; грубі [3, 133–134]. Ми дотримуємося традиційних поглядів на функціонально-стилістичні шари фразеології.

Мета статті – охарактеризувати експресивно-стилістичні фразеологізми у мовотворчості Віталія Нечитайла.